

TARIXİ PERSPEKTİVDƏ POSTKOLONIAL VƏ KEÇİD İQTİSADİYYATLARINDA İNZİBATİ İDARƏETMƏNİN TRANSFORMASIYASI

VƏSİLƏ MÖHSÜMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: vasilamhsmv@gmail.com

ORCID: 0009-0003-4895-3660

Giriş

Postkolonial ölkələr və keçid iqtisadiyyatları müxtəlif tarixi proseslərdən keçsələr də, xüsusilə dövlət idarəçiliyi sahəsində oxşar struktur transformasiya proseslərini yaşamışlar [5, s. 12]. Postkolonial dövlətlər, ümumiyyətlə, müstəqilliklərini Qərb kolonial dövlətlərinin hakimiyyəti altında formalaşmış mərkəzləşdirilmiş və xaricdən asılı olan bürokratik sistemlərin varisləri kimi əldə etmişlər. Bu kolonial dövrünün inzibati strukturlarının əsas xüsusiyyətləri arasında; yerli əhalinin idarəçilikdə məhdud iştirakı, ictimai xidmətlərin daha çox kolonial hakimiyyətlərin mənafeyinə uyğun təşkili, idarəetmə prosesləri birtərəfli qaydada müəyyən edilir. “Belə bir inzibati irs müstəqillikdən sonrakı dövrdə dövlətin legitimliyinə və funksionallığına ciddi zərbə vurdu; idarəetmə qabiliyyətinin yenidən müəyyən edilməsini qaçılmaz etdi” [7, s. 14].

Eynilə, keçid iqtisadiyyatları - xüsusən də Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yaranmış Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri və Mərkəzi Asiya respublikaları sosialist planlaşdırma sistemindən azad bazar iqtisadiyyatına keçərkən təkcə iqtisadi sistemlərini deyil, həm də dövlət idarəetmə strukturlarını kökündən dəyişməli oldular.

Planlı iqtisadiyyatların mərkəzləşdirilmiş strukturu iyerarxik bürokratiyaya əsaslanır: O, çeviklikdən uzaq və vətəndaş yönümlü idarəetmə yanaşmasını qəbul etdi. Bu səbəbdən keçid prosesi təkcə yeni qanunların qəbulu ilə məhdudlaşmırdı: O, həmçinin inzibati mədəniyyətin, idarəetmə paradigmasının və ictimai etik normaların yenidən formalaşdırılmasını tələb edirdi.

Bu tədqiqat həm postkolonial dövlətlərdə, həm də keçid iqtisadiyyatlarında inzibati transformasiya proseslərini tarixi perspektivdən araşdırır. Burada kolonial inzibati mirasın necə yenidən qurulduğu, milli dövlət quruculuğunun dövlət idarəçiliyinə təsirləri və qlobal neoliberal islahatlar dalğasının bu ölkələrdə necə öz əksini tapdığı üç əsas mərhələ çərçivəsində araşdırılır. Bundan əlavə, bugünkü

idarəetmə böhranlarının dərk edilməsində tarixi şərtlərin rolu araşdırılır və davamlı dövlət idarəçiliyi islahatları üçün təkliflər təqdim olunur [6, s. 45].

Kolonial dövrünün inzibati irsi

Kolonial hökumətlərin kolonial bölgələrində sosial nəzarəti təmin etmək və iqtisadi maraqları maksimum dərəcədə artırmaq üçün mərkəzi bürokratiyaya əsaslanan sərt inzibati struktur qurdular. Bu struktur “yerli əhali üzərində daimi nəzarəti təmin edən yuxarıdan aşağıya idarəetmə modeli kimi tərtib edilmiş və həyata keçirilmişdir” [9, s. 25]. Kolonial administrasiyaların əsas prioriteti ictimai xidmətlərin səmərəliliyini artırmaq və ya legitimliyə əsaslanan iştiraklı idarəetmə qurmaq deyildi. Məqsəd vergilərin toplanması, təbii ehtiyatların istismarı və sosial müxalifətin yatırılması kimi nəzarət yönümlü məqsədlərə nail olmaq idi [8, s. 5]. Bu kontekstdə dövlət idarəçiliyi daha çox inzibati bir vasitə kimi görüldü. İnsanların ehtiyacları, yerli adət-ənənələr və sosial-mədəni fərqlər sistematik olaraq nəzərə alınmayıb.

Kolonial bürokratiyası əsasən mərkəzi hakimiyyətə birbaşa təbə olan və tez-tez kolonial metropolundan göndərilən məmurlar tərəfindən idarə olunurdu. Bu vəziyyət inzibati işçilərin yerli cəmiyyəti tanımadan kontekstdən kənar qərarlar qəbul etməsinə səbəb olurdu. Yerli insanlarla birbaşa ünsiyyət qurmaq əvəzinə, kolonial idarəçiləri tez-tez dolaylı nəzarət strategiyaları hazırlayırdılar; Bu, “ənənəvi liderlik strukturlarının alətləşdirilməsi yolu ilə legitimliyin bərqərar olmasına pragmatik, lakin səthi yanaşmaların çoxalmasına səbəb olmuşdur” [1, s. 18]. Məsələn, İngiltərə kolonial administrasiyası Hindistan, Nigeriya və Keniya kimi yerlərdə ənənəvi hakimiyyətlərdən öz mənfəətləri üçün istifadə edərək “dolaylı idarəçilik” siyasəti həyata keçirdi.

Belə bürokratik strukturların uzunmüddətli təsiri daxili inzibati potensialın inkişafına mane oldu. Cəmiyyətin dövlətə inamını zəiflətdi və dövlət idarəçiliyinin rəşional-ümumbəşəri deyil, xarici və

məcburedici bir sistem kimi qəbul edilməsinə səbəb oldu. Nəticədə, postkolonial dövrdə bir çox dövlətlər bu tarixi struktur problemləri ilə üzləşmək və aradan qaldırmaq üçün institusional islahat proseslərinə qoşulmalı oldular.

Müstəqillikdən sonra institusional yenidənqurma

Müstəqilliyin əldə olunması ilə postkolonial ölkələr və keçid iqtisadiyyatları təkcə öz suverenliklərini deyil, həm də öz inzibati və institusional strukturlarını yenidən qurmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürdülər. Yeni qurulan milli dövlətlər dövlət idarəçiliyini kolonial və ya sosialist mərkəzlərinin sifarişlərini həyata keçirən alətdən milli kimliyin gücləndirildiyi, inkişaf məqsədlərinin müəyyən edildiyi, vətəndaşlarla dövlət münasibətlərinin yenidən müəyyən edildiyi bir sahəyə çevrilməyə cəhd göstərdilər [6, s. 47]. Bu kontekstdə inzibati islahatlar təkcə texniki yenidənqurma deyil, həm də ideoloji və simvolik dirçəliş demək idi.

Afrika qitəsində bu prosesin ən bariz nümunələrindən biri Nigeriyada baş verib. “Nigeriyalaşma” adlanan prosesdə ingilislərin kolonial dövründə tutduğu dövlət vəzifələri yerli əhalidən savadlı şəxslərə verilməyə başlandı. Bu təcrübə həm bir növ milliləşdirmə layihəsi kimi fəaliyyət göstərmiş, həm də koloniallıqdan sonrakı inzibati kadrların lokaallaşdırılmasına xidmət etmişdir [8, s. 7-8]. Lakin bu transformasiya bəzən kifayət qədər institusional imkanlar olmadan həyata keçirilib və meritokratiya əvəzinə siyasi loyallığın və etnik balans nəzarətinin yaranmasına gətirib çıxarıb. Bu vəziyyət inzibati effektivliyi zəiflədib və uzunmüddətli perspektivdə bürokratik sıxıntı, korrupsiya və institusional etibarsızlıq kimi problemlərə gətirib çıxarıb.

Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiyadakı keçid iqtisadiyyatları isə sosialist mərkəzi planlaşdırma sistemindən liberal bazar iqtisadiyyatına keçərək dövlət idarəçiliyində köklü dəyişikliklər etmişlər. Sovet modeli altında formalaşan sərt bürokratik strukturlar 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq həm hüquqi, həm də institusional islahatlar vasitəsilə bazar əsaslı, səmərəliliyə və şəffaflığa əsaslanan strukturlarla əvəz edilmişdir [2, s. 161]. Bu prosesdə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, yeni idarəetmə qanunlarının qəbulu, maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin gücləndirilməsi və kadr siyasətində fəaliyyətə əsaslanan sistemlərin qəbulu ön plana çıxdı.

Bununla belə, bu islahatların bir çoxu xarici aktorlar, xüsusən də BVF, Dünya Bankı və Aİ kimi qurumlar tərəfindən həyata keçirildi və yerli şərait nəzərə alınmadıqda müqavimətlə qarşılaşdı. Ona görə də hər iki coğrafiyada inzibati yenidənqurma prosesi dövlətin sosial legitimliyinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, inkişaf strategiyalarının uğuru baxımından da mühüm rol oynamışdır.

Bazar islahatları və institusional transformasiya

1980-ci illərdə "Soyuq müharibə"nin başa çatması ilə bir çox keçid iqtisadiyyatı, xüsusən də Mərkəzi və Şərqi Avropa və keçmiş Sovet İttifaqında olan ölkələr, mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma sistemlərindən imtina etdilər və bazar əsaslı iqtisadi modelləri qəbul etdilər [2, s. 162]. Bu transformasiya təkcə iqtisadi struktura deyil, həm də dövlət idarəetmə sistemlərinə köklü təsir göstərmişdir. Planlaşdırmaya əsaslanan bürokratik strukturların bazar mexanizmlərinə uyğunlaşması üçün şəffaf, hesabatlı və effektiv idarəetmə sistemlərinə çevrilməyə cəhd edilmişdir. Bu kontekstdə beynəlxalq maliyyə qurumlarının müdaxiləsi həlledici rol oynadı.

BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu) və Dünya Bankı kimi qurumlar keçid dövründə ölkələrin iqtisadi sabitliyini təmin etmək və dövlət idarəçiliyini yenidən qurmaq üçün bir sıra struktur uyğunlaşdırma proqramları hazırlamışlar. Bu proqramlara dövlət xərclərinin rasionallaşdırılması, vergi sistemlərinin islahatı, dövlət işçilərinin yenidən hazırlanması, şəffaflıq normalarının qəbul edilməsi və hesabatlılığın institusionallaşdırılması kimi çoxölçülü məqsədlər daxil idi [10, s. 23]; [3, s. 6-7). Eyni zamanda, korrupsiyaya qarşı mübarizə, resurslardan səmərəli istifadə və “yaxşı idarəetmə” prinsipləri çərçivəsində vətəndaş yönümlü dövlət xidmətlərinin təşviqi kimi islahatlar da diqqətə çatdırılıb.

Lakin bu islahat prosesləri gözlənilən sürət və miqyasda uğur əldə etməkdə çətinlik çəkmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri odur ki, bir çox ölkələrdə islahatların həyata keçirilməsi üçün siyasi iradə ya zəifdir, ya da maraq qruplarının təsiri ilə idarə olunur. Bundan əlavə, yerli səviyyədə qeyri-adekvat institusional potensial islahatların həyata keçirilməsində ciddi ləngimələrə və icra boşluqlarına səbəb olmuşdur [4, s. 108]. Məsələn, Ukrayna, Moldova və Qırğızıstan kimi ölkələrdə islahatların ilk illərdə həyata keçirilən sürətli özəlləşdirmə siyasəti institusional nəzarətin olmaması səbəbindən oliqarx-

laşmanı təşviq etdi və dövlət resurslarının müəyyən qruplar arasında cəmləşməsi ilə nəticələndi.

Bununla belə, bəzi ölkələrdə, məsələn, Estoniya və Polşada islahatlar siyasi rəhbərliklə eyni vaxtda institusional potensialın gücləndirilməsi həyata keçirildikdə daha uğurlu oldu: Rəqəmsal dövlət xidmətləri, maliyyə auditi sistemləri və şəffaflıq mexanizmləri baxımından əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bu, deməyə əsas verir ki, keçid iqtisadiyyatlarında dövlət idarəçiliyi islahatlarının uğuru birbaşa onların xarici texniki göstərişlərə deyil, yerli kontekstə və icra imkanlarına nə dərəcədə uyğunlaşması ilə bağlıdır.

Nəticə

Tarixi perspektiv postkolonial cəmiyyətlərdə və keçid iqtisadiyyatlarında inzibati idarəetmənin təkamülünü başa düşmək üçün əvəzsiz təhlil vasitəsidir. Çünki bu ölkələrdə dövlət idarəetmə sistemləri təkcə indiki siyasi üstünlüklərlə deyil, həm də keçmişin institusional irsi ilə formalaşır. Kolonial dövründə qurulmuş bürokratik təcrübələr, mərkəzçilik, kənar idarəetmə yanaşması və yerli aktyorların qərar qəbuletmə proseslərindən təcrid olunması kimi elementlər müstəqillik əldə etdikdən sonra da bir çox ölkələrdə mövcud olmaqda davam etmişdir. Buna görə də keçmiş idarəetmə strukturlarının indiki institusional reflekslərə və idarəetmə imkanlarına davamlı təsirini nəzərə almamaq olmaz.

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə bir çox postkolonial ölkələr milli kimliyi gücləndirmək və inkişaf məqsədlərinə çatmaq məqsədilə inzibati islahatlara müraciət etmişlər. Lakin bu islahatlar çox vaxt özünü keçmişin irsi ilə ziddiyyət təşkil edən yenedənqurma prosesi kimi göstərirdi. Dövlət kolonial dövründə nəzarət və resurs toplama vasitəsi kimi mövqe tutduğu halda, müasir dövrdə vətəndaş yönümlü xidmət göstərmə, hesabatlılıq və idarəçilik kimi normalara uyğun bir struktura çevrilmək zərurəti yaranmışdır. Eynilə, keçid iqtisadiyyatlarında sosialist idarəetmə sistemlərindən bazar iqtisadiyyatına keçid təkcə iqtisadi strukturun deyil, həm də dövlət idarəçiliyinin fəlsəfəsinin və alətlərinin köklü transformasiyasını zəruri etdi.

Bu transformasiya proseslərində tarixi irsin təsirləri bilavasitə islahatların istiqamətini və dərinliyini müəyyən etmişdir. Məsələn, güclü bürokratik ənənələrə malik bəzi Şərqi Avropa ölkələri (məsələn, Çexiya və Macarıstan) daha institusional yanaşma

ilə inzibati islahatlar həyata keçirildilər: Zəif idarəetmə tarixi olan ölkələrdə bu islahatlar daha səthi olub və çox vaxt uğursuzluqla nəticələnib. Eyni şəkildə, bəzi Afrika ölkələrində etnik bölgələrin inzibati strukturlara təsiri, kolonial dövründə “parçala və hökm sür” yanaşmasının mirası kimi, müasir inzibati imkanları məhdudlaşdırmışdır.

Buna görə də tarixi konteksti nəzərə almaq davamlı və inklüziv idarəetmə modelləri qurmaq istəyən ölkələr üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. İnzibati islahatların layihələndirilməsi və həyata keçirilməsi mərhələlərində tarixi təcrübələrdən alınan dərsələr təkcə keçmişin səhvlərindən qaçmağa kömək etmir. O, həmçinin yerli qanuniliyi təmin edən funksional və davamlı dövlət idarəetmə strukturlarına nail olmaq üçün təlimat verir. İnstitutların təkamülü xətti deyil, kontekstdən asılı olan və tarixi laylı prosesdir. Buna görə də, bu təkamülü anlamaq təkcə akademik təhlil üçün deyil, həm də effektiv siyasətin inkişafı üçün lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ashcroft, B., Griffiths, G., Tiffin, H. *Post-Colonial Transformation* / B. Ashcroft, G. Griffiths, H. Tiffin. – London: Routledge, 2003. – 260 s.
2. Åslund, A. *Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Bloc* / A. Åslund. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 384 s.
3. EBRD. *Transition Report 2013: Stuck in Transition* / European Bank for Reconstruction and Development. – London: EBRD, 2013. – 7 s.
4. Gros, D., Steinherr, A. *Economic Transition in Central and Eastern Europe: Planting the Seeds* / D. Gros, A. Steinherr. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 260 s.
5. Hoskisson, R. E., Eden, L., Lau, C. M., Wright, M. *Strategy in Emerging Economies* / R.E. Hoskisson, L. Eden, C.M. Lau, M. Wright // *Academy of Management Journal*. – 2000. – Vol. 43(3). – S. 12–30.
6. Kirk-Greene, A. H. M. *Continuity and Change in Nigerian Public Administration* / A.H.M. Kirk-Greene // *Public Administration and Development*. – 2000. – Vol. 20(3). – S. 45–50.
7. Majone, G. *Public Administration and Development in Historical Perspective* / G. Majone // *Public Administration and Development*. – 2023. – Vol. 43(2). – S. 12–20.

8. Okafor, F. U. *A Historical and Comparative Analysis of Colonial and Post-Colonial Civil Service in Nigeria* / F.U. Okafor // *Journal of Public Administration and Governance*. – 2015. – Vol. 5(2). – S. 3–15.

9. Scott, J. C. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed* / J.C. Scott. – New Haven: Yale University Press, 1998. – 445 s.

10. Tanzi, V. *Transition and the Changing Role of Government* / V. Tanzi // *Finance & Development*. – 1999. – Vol. 36(2). – S. 22–25.

XÜLASƏ

Postkolonial və keçid iqtisadiyyatlarında inzibati idarəetmənin transformasiyası üç mərhələdə araşdırılır: kolonial irsi, milli yenidənqurma və bazar islahatları. Kolonial dövründə mərkəzləşdirilmiş və iyerarxik strukturlar yerli dinamikaya məhəl qoymadan dövlət idarəçiliyinin fəaliyyətini formalaşdırırdı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni milli dövlətlər öz institusional strukturlarını milli kimlik və inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq yenidən qurdular. Belə ki, yerli bürokratlaşdırma və hüquqi tənzimləmələrlə müxtəlif modellər qəbul edilmişdir. 1980-ci illərdən bəri bazar yönümlü islahatlar şəffaflıq, hesabatlılıq və səmərəlilik prinsiplərini vurğulasa da, beynəlxalq aktorların təzyiqləri və yerli potensial problemləri transformasiya prosesini çətinləşdirib. Bu tarixi perspektiv davamlı idarəetmə modellərini inkişaf etdirmək üçün həm kolonial mirasını, həm də islahat proseslərinin təsirlərini birlikdə nəzərdən keçirməyin zəruriliyini ortaya qoyur.

Tədqiqatın məqsədi inzibati idarəetmənin keçidi tarixi mərhələləri müqayisəli təhlil edərək müasir idarəetmə modellərinin formalaşmasına təsir edən amilləri aşkara çıxarmaqdır. Bu məqsədlə müqayisəli-tarixi analiz və struktur-funksional yanaşmalardan istifadə olunmuşdur. Nəticə olaraq müəyyən edilmişdir ki, davamlı və effektiv idarəetmə sistemlərinin qurulması üçün həm kolonial keçmişin mirası, həm də islahatların lokal şərtlərə uyğunluğu nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: *Postkolonial idarəçilik, keçid iqtisadiyyatı, institusional transformasiya, kolonial irsi, bazar islahatları.*

TRANSFORMATION OF ADMINISTRATIVE MANAGEMENT IN POSTCOLONIAL AND TRANSITION ECONOMIES IN HISTORICAL PERSPECTIVE

Vasila Mohsumova

Doctor of Philosophy in Philosophy

Nakhchivan State University

ORCID: 0009-0003-4895-3660

vasilamhsmv@gmail.com

SUMMARY

The transformation of administrative governance in postcolonial and transitional economies is examined in three phases: colonial legacy, national restructuring and market reforms. During the colonial period, centralized and hierarchical structures shaped the functioning of public administration, ignoring local dynamics. After independence, new nation states restructured institutional structures in line with national identity and development goals; different models were adopted with local bureaucratization and legal regulations. While market-oriented reforms since the 1980s have brought transparency, accountability and efficiency principles to the forefront, pressures from international actors and local capacity problems have complicated the transformation process. This historical perspective reveals the necessity of addressing both the effects of colonial legacy and reform processes together in order to develop sustainable governance models.

The purpose of the study is to reveal the factors influencing the formation of modern administrative models by comparatively analyzing the historical stages of administrative governance. For this purpose, comparative-historical analysis and structural-functional approaches have been used.

As a result, it has been determined that the establishment of sustainable and effective administrative systems requires taking into account both the legacy of the colonial past and the compatibility of reforms with local conditions.

Keywords: *Postcolonial governance, transitional economy, institutional transformation, colonial legacy, market reforms*

ТРАНСФОРМАЦИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ И ПЕРЕХОДНЫХ ЭКОНОМИКАХ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ

Васила Мохсумова

Доктор философии по философии

Нахчыванский государственный университет

ORCID: 0009-0003-4895-3660

vasilamhsmv@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Трансформация административного управления в постколониальных и переходных экономиках рассматривается в три этапа: колониальное наследие, национальная реструктуризация и рыночные реформы. В колониальный период централизованные и иерархические структуры формировали функционирование государственного управления, игнорируя местную динамику. После обретения независимости новые национальные государства реструктурировали институциональные структуры в соответствии с национальной идентичностью и целями развития; были приняты различные модели с местной бюрократизацией и правовыми нормами. В то время как рыночно-ориентированные реформы с 1980-х годов выдвинули на первый план принципы прозрачности, подотчетности и эффективности, давление со стороны международных субъектов и проблемы местного потенциала усложнили процесс трансформации. Эта историческая перспектива показывает необходимость решения как последствий колониального наследия, так и процессов реформ одновременно для разработки устойчивых моделей управления.

Цель исследования — выявить факторы, влияющие на формирование современных моделей административного управления, посредством сравнительного анализа исторических этапов развития управленческих систем. С этой целью были использованы сравнительно-исторический анализ и структурно-функциональный подход.

В результате установлено, что для построения устойчивых и эффективных систем управления необходимо учитывать как наследие колониального прошлого, так и соответствие реформ местным условиям.

Ключевые слова: *постколониальное управление, переходная экономика, институциональная трансформация, колониальное наследие, рыночные реформы.*